

АНОТАЦІЯ

Стоколоса Т. А. Розвиток борошномельної промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. –
Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – історія та археологія. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2021.

У дисертаційній роботі проведено комплексне дослідження розвитку борошномельного виробництва на території Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. Здійснено аналіз наявної історіографічної бази із досліджуваної проблематики, який засвідчив, що ця сфера промисловості вивчалася лише в загальному контексті економічного розвитку українських земель у пореформений період. Є декілька праць, які торкаються окремих аспектів борошномельного виробництва у Київській, Подільській та Волинській губерніях, але, здебільшого, вони є фрагментарними та узагальненими.

Наявну історіографічну базу дослідження умовно поділено на три групи: 1) праці дослідників дорадянського періоду; 2) радянська історіографія; 3) праці сучасних істориків. Встановлено, що вони відрізняються методологічними підходами, які використовувались істориками. Для праць періоду Російської імперії характерною особливістю була описовість явищ. Автори лише інколи проводили поверхневий аналіз наведених процесів та фактів. Водночас, вони заклали початок вивчення борошномельної промисловості на Правобережній Україні. Їхні праці містять надзвичайно цінний статистичний матеріал, який використано під час проведення даного дослідження. Аналіз радянської історіографії засвідчив, що дослідникам цього періоду притаманна методологічна та ідеологічна заангажованість. Вони значно перебільшували роль та місце промислових робітників для розвитку тогочасного суспільства.

Новий етап у дослідженні промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. розпочався із проголошенням незалежності у 1991 р. З'являється ряд праць, які висвітлюють маловідомі аспекти економічного розвитку українських земель у пореформений період. Зростає також інтерес до проблематики борошномельного виробництва на території Правобережної України. Публікуються статті, які досліджують млинарську справу на локальному рівні або присвячені історії окремих млинів. Але, не зважаючи на зазначені обставини, проблематика розвитку борошномельного виробництва на території Київської, Подільської та Волинської губерній так і не стала предметом окремого комплексного історичного дослідження.

Автором роботи наведено характеристику борошномельного виробництва у Київській, Волинській та Подільській губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст. Встановлено, що у досліджуваний період ця галузь промисловості активно розвивалася. Збільшується кількість підприємств та вартість виробленої ними продукції. Ця тенденція продемонстрована у наведених статистичних даних по кожній губернії Правобережжя. Розвиток борошномельного виробництва відзначався періодичними кризовими явищами. Особливо відчутною була криза 1880-х рр., яка зумовлювалась перевиробництвом продукції. Через це частина підприємств зменшила обсяги виробництва, а деякі припинили діяльність. З метою уникнення економічних потрясінь створено монополістичне об'єднання борошномелів. Його діяльність спрямовувалась на регулювання обсягів виробництва, захист інтересів підприємців та контроль над цінами.

Встановлено, що у другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії видано ряд нормативно-правових актів, які регулювали функціонування борошномельної галузі. Вони відзначалися прогресивними тенденціями та розширенням соціальної бази підприємців. Займатися торговою та підприємницькою діяльністю міг кожен, хто придбав відповідний дозвіл. Водночас, на законодавчому рівні російський уряд

відзначався непослідовністю у своїх рішеннях. Через відсутність чіткої системи правового регламентування прогресивні реформи у борошномельному виробництві на початку ХХ ст. так і не були завершені.

З'ясовано, що у досліджуваній період відбувався процес капіталізації промисловості. Але у зв'язку із низкою факторів як, наприклад, економічною слабкістю Російської імперії, заохоченням ввезення в країну грошових коштів, а не матеріалів та відсутністю власник капіталів, уряд був змушений залучати іноземних інвесторів. Найбільшу активність проявили французькі, бельгійські та англійські підприємці. Цей процес відзначався неоднозначністю. З одного боку проникнення іноземного капіталу стимулювало розвиток вітчизняної промисловості, зокрема, борошномельної. А з іншого – сприяло промисловій та фінансовій експлуатації українських земель.

Окремо автором проаналізовано процес формування промислових працівників у борошномельній промисловості. Встановлено, що основними джерелами поповнення цієї соціальної групи були колишні кріпосні селяни, сільські та міські ремісники і кустарні виробники. Борошномельна галузь, у порівнянні із іншими сферами промисловості, не відзначалася великою кількістю працівників на підприємствах. На промислових млинах Правобережної України на початку ХХ ст. середня кількість робітників на одному млині становила: Київська губернія – 16–17, Волинська губернія – 15–16 осіб, Подільська – 15 осіб. Також з'ясовано, що значна увага під час роботи на млині приділялася техніці безпеки. Це пояснюється тим, що на великій кількості підприємств використовувались складні механізми та парові двигуни, під час роботи з якими потрібно володіти певними технічними навичками та правилами роботи. Водночас, незважаючи на чітку регламентацію виробничого процесу, на борошномельних підприємствах часто траплялися нещасні випадки, які, інколи, призводили до смерті.

З'ясовано, що у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбувається активний процес формування класу підприємців. Після проведення

ліберальних реформ у 1860-х рр. доступ до підприємницької діяльності одержали представники усіх верств. Найбільшу активність проявили люди, які володіли певними грошовими коштами та могли спрямувати їх на розвиток власного виробництва. Насамперед, це були купці та поміщики. За національністю підприємці на території Правобережної України більшість становили євреї та поляки. Саме вони володіли найбільшими та найпотужнішими млинами. Наприклад, млин Л. Бродського у м. Києві та М. Холоденка у м. Житомирі. Українці не змогли оформитись у єдину етнічну підприємницьку групу та володіли, здебільшого, невеликими млинами, які перемелювали зерно для потреб навколишньої території.

У процесі проведеного дослідження охарактеризовано систему підготовки кваліфікованих кадрів для потреб борошномельного виробництва Правобережної України у пореформений період. З'ясовано, що тогочасна система професійно-технічної освіти не була чітко організована. Створення та діяльність технічних шкіл та училищ часто ініціювалися місцевою громадою або окремими підприємцями. Тому кожен навчальний заклад був унікальним, не схожим на інші. Лише у березні 1888 р. видано "Основні положення про промислові училища (середні, технічні, нижчі технічні, ремісничі училища, загальні промислові училища)". Відтепер профільні навчальні заклади розподілялися на 3 групи: 1. Підготовка ремісників. 2. Підготовка індустріальних робітників. 3. Підготовка робітників сільського господарства. Водночас, на території Правобережної України у досліджуваний період не існувало жодного профільного навчального закладу, який здійснював підготовку виключно працівників для борошномельної промисловості. Зважаючи на це, на млинах працювали випускники загальних технічних шкіл та училищ.

Автором проаналізовано розвиток інфраструктури та продуктивності борошномельного виробництва на території Правобережної України. Встановлено, що упродовж досліджуваного періоду кількість млинів у Київській, Подільській та Волинській губерніях збільшується, а також

зростає обсяг виробленої продукції. Центром борошномельного виробництва усього Правобережжя було місто Київ. Найпотужнішими підприємствами було акціонерне товариство київського парового млина Я. І. Кельберг і К^о з капіталом на 1 грудня 1912 р. у 500000 крб. та товариство “Київський млин” з капіталом у 2500000 крб. Зокрема, на останньому працювало на початку ХХ ст. близько 130 робітників. Зазначено, що розміщення борошномельних підприємств на території губерній відбувалося нерівномірно. В окремих волостях могли функціонувати десятки млинів, а в деяких – лише одиниці.

Охарактеризовано розвиток технічного прогресу у борошномельному виробництві. Зазначається, що у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. існувало декілька типів млинів: водяні, вітряні, тартаки (з кінськими приводами) та парові. Всі вони співіснували одночасно на території Правобережної України. Найбільш поширеними були водяні та вітряні, але найпотужнішими – парові. Використання парової техніки дозволило значно збільшити обсяги виробництва та вивести борошномельну промисловість на передові позиції в економіці Київської, Подільської та Волинської губерній. Водночас, відмічено, що парові млини не були найчисельнішими. В окремих регіонах не існувало жодного парового млина. Саме тому, станом на початок ХХ ст., промисловий переворот, який розпочався у борошномельному виробництві в другій половині ХІХ ст. так і не завершився.

Наведено характеристику основних форм внутрішньої торгівлі на Правобережній Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема: ярмаркової, базарної та стаціонарної. Після проведення реформи 1861 р. основною поступово стає продаж борошномельної продукції у мережі крамниць та магазинів. Майже у кожному населеному пункті у досліджуваний період відбувався ярмарок або базар. Вони забезпечували потреби населення у необхідних промислових та сільськогосподарських товарах. Виникають також спеціалізовані магазини, які продавали виключно муку. Окремі з них відзначалися великим обігом товарів. Наприклад, крамниці Якова Шпільберга, Йосифа Бялика, Мартка Каменіра, Яшка

Альперта, Пейсаха Донце в м. Житомирі. Зазначено, що внутрішня торгівля, особливо стаціонарна, на території Київської, Подільської та Волинської губерній у досліджуваний період перебувала в руках євреїв. Саме вони становили найбільшу кількість торговців.

Значну увагу приділено зовнішній торгівлі борошномельною продукцією, яка виготовлялася на Правобережжі у досліджуваний період. Встановлено, що основними напрямками експорту борошна, круп та висівок були країни Центрально-Східної Європи та інші регіони Російської імперії. Водночас, у порівнянні із експортом зерна, вивезення борошномельної продукції становило незначну частину. Це пояснюється слабкістю економіки Російської імперії, недостатнім рівнем технічного розвитку млинів та непослідовністю політики уряду на зовнішній ринках

Автором відзначено, що важливе значення для соціально-економічного життя українських земель відігравала розгалужена транспортна мережа. У досліджуваний період вона складалася із водних, сухопутних та залізничних шляхів. Будівництво залізнодорожних магістралей дало змогу об'єднати розрізнені промислові регіони в єдиний економічний простір та значно пришвидшити транспортування сировини та товарів на зовнішні і внутрішні ринки. Це, у свою чергу, сприяло зростанню борошномельного виробництва Правобережної України.

Ключові слова: Правобережна Україна, борошномельна промисловість, млин, технічний переворот, Російська імперія, ярмарок.